

प्रस्तावना -

फॅसिझम आणि नासिझम यांचा उदय दोन महायुद्धांच्या मधल्या काळात झालेला दिसून येतो. 1920 ते 1939 शतकातील जपान व समाजिक न्याय प्रस्थापित करणे, लोकशाहीला आलेले अपयश उदारमतवादातून निर्माण झालेल्या सैन्याचा राजकीय आधिपत्याचा, आडवळशाही व्यवस्थेतील शोषण या सर्वांना यांबवण्यासाठी झालेली प्रतिक्रिया म्हणजे फॅसिझमचा उदय होय.

फॅसिझमचा उदय एक विचित्र मिश्रण आहे. त्याचा उदय प्रथमतः इटली मध्ये झाला. फॅसिझमचे दुसरे रूप म्हणजे फॅसिझमचा जर्मनीत झालेला उदय त्या काळात एक राष्ट्र, एक पक्ष, एक नेता या संकल्पनेत सामान्य जनतेला कमालीचे आकर्षित केले. पुढील काळात युरोपमध्ये पोर्तुगाल, स्पेन, ऑस्ट्रेलिया अशा अनेक देशात फॅसिझमचा खिळार करवून घेतला. संबंध जगात फॅसिझमचा उदय झपाट्याने झाला. मुसोलिनी नेहमी सांगत असे की सर्वकाही राज्यातच आहे. राज्याबाहेर काहीही नाही. व राज्य विशेष ही काहीही नाही.

फॅसिझमचा अर्थ -

फॅसिझम हा शब्द इटाली भाषेतील 'फॅसिओ' या शब्दापासून तयार झाला आहे. फॅसिओ या मुळ शब्दाचे लॅटिन भाषेतील भाषांतर फॅसिस असे आहे. या शब्दाचा अर्थ लाकडाची मोळी / गडका असा होतो. प्राचीन प्राचीन काळी रोमन साम्राज्यात लाकडाची मोळी

व त्याला अडकलेली कुफाड हे प्रतिक चिन्ह म्हणून वापरले जाई. त्यातील लाकडाची मोळी म्हणजे राष्ट्रीय एक शिस्तचे प्रतिक होते. तर त्याला अडकलेली कुफाड म्हणजे राष्ट्राचे सामर्थ्य होते. इटाली-मधील फॅसिस्ट पक्षाचे शोषण कालखंडातील वैभव गौरव आणि सामर्थ्याची स्फुर्ती जागृत करव्यासाठी या चिन्हाचा पक्ष चिन्ह म्हणून वापर केला. त्याला फॅसिस्ट पक्ष म्हणून नाव देण्यात आले. या फॅसिस्ट पक्षाची जी विचारसरणी होती तिला फॅसिझम विचारसरणी म्हणतात. फॅसिस्ट विचारप्रणाली इटालीचे गनवैभव प्राप्त करून देण्यासाठी बंधन बंध्य होती. अर्थात फॅसिझम ही विचार प्रणाली प्राचीन वैभवाची स्मृती जागृत करणारी विचार प्रणाली ठरली.

फॅसिझमच्या व्याख्या -

फॅसिझमची व्याख्या करव्या-चा प्रयत्न अनेक राजकीय विचारवंतांनी केला आहे. मुळात ही विचारप्रणाली कृती वर झर देते. या विचारप्रणालीचे निश्चित असे तत्वज्ञान नाही. त्यामुळे अनेक विचारवंतांनी वेगवेगळ्या पध्दतीने फॅसिझमची व्याख्या केली आहे. त्यापैकी काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

1) राऊसेक -

" फॅसिझम ही तत्वप्रणाली म्हणजे मॅकिया व्हेल्लेचा संधी साधुपना, हेगेलचा अमर्थाद राजकीय सत्तावाद, सोरेलचे हिंसेचे तत्वज्ञान आणि विल्हेम जेम्सचा व्यवहारवाद यांचे मिश्रण आहे."

27 विषय एबेन्सार्डिन् -

“ फॅसिझम म्होजे लोकशाही व्यक्ती स्वातंत्र्य, विशेषी एक पक्ष हुकुमती द्वारा शासन व समाज यांचे संघटन करणारे प्रथम शब्दवाद वंश अद्वैतत्व, लवकरवाद वसाहतवाद यांचा फुरस्कार करणारे सर्व कष सर्वंकष तत्वज्ञान होय.”

“ मॅकेव्हली, निस्ते, हॉब्स, हेगेल, ट्रेसी, आदी विचारवंतांच्या विचारांच्या कौशल्याने तयार केलेले मिश्रण म्होजे फॅसिझम होय.”

“ साधारणपणे सर्वंकष वादाच्या विचार करणारी प्रणाली म्होजे ' फॅसिझमवाद ' होय.”

“ फॅसिझम हा विविध उगमस्थानापासून घेव्यात झालेला विचारांचा वियोग आहे. असे तसेच परिस्थितीच्या गरजेनुसार एकत्रित केलेला तत्वज्ञान आहे.”

वरील व्याख्येवरून असा निवर्ष काढता येईल की, ही विचारप्रणाली लोकशाही व्यक्ती स्वातंत्र्यास विशेष करणारी विचारप्रणाली आहे. या विचारप्रणालीमध्ये सत्तेच्या विकेंद्रीकरण एवजी केंद्रीकरणावर विशेष भर दिला आहे. प्रथम शब्दवाद व परंपरेचे समर्थन करणारी ही विचारप्रणाली आहे. समाजवाद शासनावर विशिष्ट व्यक्तीचे प्रभुत्व असते. असे ही विचारप्रणाली समजते.

फॅसिझम या विचार प्रणालीचे श्रोत श्रीकांच्या विशेषतः प्लेटोच्या संमित-

- वादातून हॉब्स, शक्यो, हेगेल, मार्क्स, विल्ह्यम, जेम्स अशी एक विचार प्रवाहच निर्माण झाला या विचाराचे आधुनिक आणि विकृत स्वरूप म्हणजे फॅसिझमवाद होय. इटालिचा हुकुमशाह बेनिटो मुसोलिनि फॅसिस्ट वादाचा जनक मानला जातो. प्रारंभी तो समाजवादी होता. फॅसिझमचे उग्र स्वरूप म्हणजे नासिझमवाद होय. हिटलर हा नासिझमचा पुरस्करता होता. फॅसिस्ट विचार-प्रणाली निर्माण होण्याच्या पाठीमागे विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत होती. फॅसिझमच्या उदयाचे स्त्रोत पुढीलप्रमाणे आहे.

फॅसिझमची उगमस्थाने / स्त्रोत -

फॅसिझम ही एक राजकीय विचारप्रणाली असली तरी त्यामध्ये कोणताही एक विचार किंवा तत्त्वज्ञान नाही. काळा-नुसार परिस्थितीनुसार मुसोलिनिने वेगवेगळ्या तत्वांचा रबिकार केला आहे. त्यामध्ये बदल केला आहे. विवेक, बुद्धी सिध्दांत नियम या ऐवजी त्यांनी व्यावहाराला, कृतीला जास्तीत-जास्त महत्त्व दिले. बौद्धिक व्यावहाराशी फॅसिझमचा विरोध होता. काही तत्व हे प्लेटो पासून तर काही तत्व हेगेल पासून घेतलेले आहे. हेगेल प्रमाणेच मुसोलिनिही शक्तीला राज्याचा आधार मानतो. खालील प्रमाणे याचे उगमस्थाने / स्त्रोत सांगता येतील.

1] सामाजिक डार्विनवाद -

चार्ल्स डार्विन नावाच्या शास्त्रज्ञाचे असे मत आहे की, नैसर्गिक जगामध्ये कोणत्याही जीवाला जिवंत राहण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, जे शक्तीशाली असतात तेच जिवंत असतात. याच सिध्दांताला 'डार्विनवाद' असे म्हणतात, या

सिध्दांताचा प्रभाव सामाजिक क्षेत्रात लाभ करताना असे म्हणले जाते. की, नैसर्गिक क्षेत्राप्रमाणेच समाजा-मध्येही व्यक्ती व समुदायांमध्ये निरंतर संबंध चाळू शकतो. व या संबंधात जो व्यक्ती शक्तीशाली, सुदृढ अनुशासनबद्ध असतो तोच विजयी होतो.

20 व्या शतकात खऱ्या अर्थाने उदयास आलेली आधुनिक विचारप्रणाली म्हणजे फॅसिझम होय. फॅसिझमच्या उदयास सामाजिक राजकीय, आर्थिक परिस्थिती पोषक निर्माण झाली होती. पहिल्या महायुद्धातील विजयानंतर दोस्त राष्ट्रांनी दिलेला दबावामुळे राष्ट्रीय कर्जाचे मोठे संकट रावतावर होते. पहिल्या महायुद्धा इटालीची अर्थव्यवस्था कोलमडली होती. त्यामुळे महागारि, बेकारी, टॅन्चाई, सैन्यकपात. राजकीय आणि आर्थिक हानी मोठ्या प्रमाणावर झाली होती. त्यामुळे जनतेचा सरकारवरील विश्वास उडाला होता. लोक-शाहीच्या आस्थे आणि कमकुवत शासन व्यवस्थे-पेक्षा खबीर व स्थिर शासन जनतेस पाहिजे होते. या परिस्थितीचा फायदा चाणूदय मुसोलिनिने घेतला व मुसोलिनिने 1915 मध्ये इटालीमधील मिलान शहरात पहिली फॅसिझो संघटना स्थापन केली. तीची पुढे 1919 मध्ये पुनर्रचना एक लढाऊ पथक म्हणून केली. 1919 च्या निवडणू-कीत एकही फॅसिष्ट (विचारवंत) उमेदवार निवडून आला नाही. पुढे 1922 मध्ये मुसोलिनिच्या फॅसिष्ट पक्षाचे 34 उमेदवार निवडून आले. 28 ऑक्टोबर 1922 रोजी 'चलो रोम' अशी घोषणा करून शिस्तबद्ध संकलन घडवून आणले त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी राजा विवस इमॅन्युअल तिसरा याने मुसोलिनिला पंतप्रधान पदा विकाऊन मंत्रिमंडळ निर्माण करव असे आंगितले फॅसिष्ट

फॅसिस्ट सत्ता इटालीमध्ये 1922 ला प्रस्थापित झाली पुढे ती 1945 पर्यंत शासित्वान होती. मुसोलिनिने अत्यंत कडवा राष्ट्रवाद स्विकारून जनमत आपल्या बाजूने घेतले. तो म्हणतो की "देशाचे उद्धार करणे हे आमचे द्येय आहे. ज्या मार्गाने ते साध्य होईल त्या मार्गाने आम्ही जाणार जे आम्हाला विरोध करतील त्यांचा आम्ही नाश करणार आम्हाला कोणतीही कल्पना विश्व मान्य नाही. आमचा केवळ व्यक्तीच्या कर्तुत्वावर विश्वास आहे." फॅसिस्टवादाच्या अनेक उदाहरणांचीही कारणे निर्माण झाली.

27 अविवेकवाद किंवा अबोधिकवाद -

19 व्या शतकात युरोपमध्ये अविवेकवाद किंवा अबोधिकवाद नावाच्या एका ~~नव्या~~ विचारप्रणालीचा उदय झाला. अविवेकवादी प्रमुख विचारवंतांमध्ये विलियम जेम्स, बर्गसा, शोरेन, शोपेनहाउ, नील्स पेर्रे इत्यादींचा समावेश होता. विवेकवाद किंवा बुद्धीवाद नावाच्या विचारप्रणालीच्या एकदम उलटी विचारप्रणाली म्हणजे अविवेकवाद होय. बुद्धीवादी विचारप्रणालीचे समर्थन देऊन यांनी केले आहे. बुद्धीवादामध्ये बुद्धी, विवेक, विचारविनिमय यांना महत्त्व आहे. अविवेकवादामध्ये बुद्धी व विवेकाऐवजी मनुष्याची अंधश्रद्धा, विश्वास, अज्ञानात्मक अधिक महत्त्व आहे. व्यक्ती विचार विनिमय करून कार्य करणारा विवेकशील प्राणी नाही असे विवेकवादाचे मत आहे.

मुसोलिनीवर अविवेकवादाचा प्रभाव पडलेला आहे. अविवेकवादाचा प्रयोग अहिंसात्मकवादासाठी केला. मुसोलिनीने अंधश्रद्धा विश्वास

थावर वर दिला. मुसोलिनिक्के विचार न करताने ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची मनाची शक्ती किंवा अंतर्ज्ञान होते. त्याचे असे मत होते की, "आमची आंध्रप्रदेशाची आमचे राष्ट्र आहे. आमची आंध्र-प्रदेश ही आमच्या राष्ट्राची महानता आहे. तर्कपेवजी विश्वास हाच पर्वताला हलवू शकतो, तर्क एक आधन होऊ शकते परंतु जनतेची प्रेरणा शक्ती बनू शकत नाही." तसेच त्याने अवि-वेकवादाच्या कारणामुळे असे म्हणाले आहे की, "माझा कार्यक्रम विचार नसून कार्य आहे" इतलामध्ये अविवेकवादाच्या आधारावर फॅसिझमचे दोन घोषणा केण्या मुसोलिनि सदैव ठिक असतो. मुसोलिनिच्या आदेश व आदेशावर विश्वास ठेवता पाहिजे.

37 परंपरावाद -

परंपरावाद हे शुद्ध फॅसिझमचे एक स्रोत आहे. फॅसिझमवर परंपरावादाचाही खूप मोठा प्रभाव पडला आहे. 19 व्या शतकात मॅसीनी व ट्रिश्के या विचारवंतांनी परंपरावादचे समर्थन केले होते. त्यांच्या मते प्रत्येक राष्ट्राच्या विकासा-मध्ये त्या देशातील ऐतिहासिक अनुभव व परंपरा महत्त्वाच्या आहेत.

मुसोलिनिने सत्ता हाची येण्या आगोदर परंपरावादाला विरोध केला होता; परंतु सत्ता आल्यानंतर त्याला हा अनुभव आला की, आपली सत्ता जर कायम ठिक वाचूची असेल तर इटालीच्या गौरवशाली परंपरेचे समर्थन केले पाहिजे. रोमन साम्राज्य, राजनेत्र रोमन, कॅथॉलिक चर्च, ही इटालीची परंपरा होती म्हणून मुसोलिनिने जनतेला असे सांगितले की, "फॅसिझमचा हेतू

रोमन साम्राज्य व इटालीच्या प्राचिन वैभवाचे पुरस्-
त्थान करण्याचा आहे. त्यासाठी राजतंत्र सुरक्षित
रहावे म्हणून पोपचे सहकार्य घेण्यासाठी मुसोलि-
निने 1929 मध्ये पोप सोबत करार केला.

4] आदर्शवाद -

रूसो, कांटे, फिकटे, हेगेल इत्यादी
आदर्शवादी विचारवंतांचा प्रभाव फॅसिझम वर पडलेला
आहे. 'फॅसिझमवादाला हेगेलच्या आदर्शवादाचा राजकीय
शिष्टी म्हणतात. जोड या विचारवंताने कांटे, फिकटे,
हेगेल या आदर्शवादी विचारवंतांना फॅसिवाद व नाझी-
वादाला आध्यात्मिक पूर्वज म्हणून आहे. फॅसिझम
मावर्सच्या भौतिकवादाचा अस्विकार व आदर्शवादाचा
स्विकार करतो. हेगेलचा 19 व्या शतकात जर्मनीवर व
20 व्या शतकात इटालीमधील विचारवंतांवर प्रभाव
होता. हेगेलच्या आदर्शवादानून मुसोलिनिने सर्वाधिकार-
वादी राज्याचा स्वीकार केला. हेगेलप्रमाणेच मुसोलि-
निने राज्याला साध्य व व्यक्तीला साधन मानले होते.
व्यक्तीला राज्याविरुद्ध कोणतेही कार्य करण्याचा
अधिकार नाही. नसेच राज्य व्यक्ती विरोधी नसून सह-
योगी आहे. असे यांचे मत होते म्हणून हेगेल प्रमाणेच
मुसोलिनिने शुद्धा युद्धाचे समर्थन केले होते.

5] व्यवहारवाद -

फॅसिझवादामुळे व्यवहारवादाचाही
प्रभाव पडलेला आहे. जेम्स हा व्यवहारवादी विचारवंत
असून त्यांनी असे मत मांडले की, "सत्याची कोणती
ही शाश्वत सत्ता नाही, ती परिस्थितीनुसार बदलत
असते." मुसोलिनिने असे म्हणतले आहे की, "फॅसिझ
विचारांचा मुख्य आधार व्यवहारवाद हाच आहे."
मुसोलिनि काळानुसार ज्या सिद्धान्तांचे वापर करणे

योग्य झाले, तो सिध्दांत आवश्यक समजतो. शक्ती प्राप्त करण्याआगोदर त्याने धूर्मीला विरोध केला होता. तो नारस्तिक होता, परंतु त्याने शक्ती प्राप्त केव्हांनंतर पोपचे समर्थन करून त्या सोबत करार केला. यावरून आपणाय असे म्हणता येईल की, फॅसिझम ही विचारप्रणाली व्यवहारवादावर आधारलेली आहे. इत्यादी फॅसिझमचे स्त्रोत आहेत.

फॅसिझमच्या उदयाची कारणे. -

फॅसिझमच्या उदयाची कारणे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1] सुसोलिनिचे व्यक्तीमत्व -

सुसोलिनिचे व्यक्तीमत्व हेच एक फॅसिझमच्या उदयाचे प्रमुख कारण आहे. तो व्यवहारवादी होता. तो नैतिक-अनैतिक, धर्म-अधर्म, उचित-अनुचित, न्याय-वायट, शाब्दिक-साधन याचा विचार करत नाही. तो पहिल्यांदा कार्य करतो नंतर त्या कार्याला कोणत्याही एका सिध्दांतामध्ये बंद करतो. शब्दवादी एकात्मतेवर विश्वास ठेवतो. आणि विचारा ऐवजी कृतीवर भर देतो.

2] राजकीय आस्थिरता -

इटालीतील राजकीय आस्थिरता हे सुद्धा फॅसिझमच्या उदयाचा मुख्य कारण आहे. इटालीमध्ये अनेक राजकीय पक्षांचा उदय झाला असल्याने कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नव्हते. म्हणून राजकीय आस्थिरता निर्माण झाली होती. त्यामुळे जनतेची सरकार

प्रति असमाधानाची भावना निर्माण होवू लागली. जनतेचे प्रश्न स्फुट नव्हते. प्रगतीचा पाया धरून चालला होता. याला कारणीभूत लोकशाही शासन आहे. अशी भावना निर्माण झाली. यासाठी कार्यदाम व सामर्थ्यांसाठी शासनाची आवश्यकता होती. याचाच फायदा मुसोलिनिने घेतला.

3) पहिले महायुद्ध -

पहिले महायुद्ध ही फॅसिझमच्या उदयाचे कारण आहे. पहिल्या महायुद्धात मित्रराष्ट्रांच्या गटामध्ये इटलीने भाग घेतला. भाग घेण्याचे कारण म्हणजे विजया नंतर मित्रराष्ट्रांसोबत आपलेही लाभ मिळेल हे होते. इटलीची अपेक्षा होती की ऑस्ट्रेलिया आणि आफ्रिके मधील साम्राज्यांच्या काही भागाची होती. परंतु युद्धानंतर झालेल्या वारसा करारामध्ये ते शक्य झाले नाही. युद्धानंतर मानसिक व आर्थिक हानी मोठ्या प्रमाणात झाली. अशांतता निर्माण झाली. याचाच फायदा मुसोलिनिने घेतला.

4) आर्थिक दुर्दशा -

आर्थिक क्षेत्रातील अपयशाने इटलीमध्ये फॅसिझमची निर्मिती झाली. पहिल्या महायुद्धात इटालीचे आर्थिक हानी झाली. यामुळे मोठ्या प्रमाणात खर्च झाल्या व जीते ही वाढले. संपूर्ण देशामध्ये आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली. ही समस्या सोडविण्यास सरकार असमर्थ ठरली. सरकारचे घोर उद्योगांना नोटाचे ठरले. आणि उद्योगांचे बंद पडले. बेकारी वाढली. जनता रास्त झाली. या आर्थिक दुःखातून इटालीला काढण्याचे आश्वासन फॅसिस्टांनी दिले. आकर्षण जनतेत निर्माण झाले. आणि फॅसिस्टांचा पाया इटालीमध्ये पक्का झाला.

5] जननेतील असंतोष -

इटालीमध्ये पहिल्या महायुद्धान्त ज्या अपेक्षेने भाग घेतला होता ती अपेक्षा पूर्ण झाली नाही, इटालीला मित्र शस्त्रांनी धोखा दिला. युद्धान्त इटालीचा खर्च खूप झाल्याने आर्थिक स्थिती बिघडली. कर्ज प्रचंड वाडले होते. महागाई, बेकारी, सारख्या समस्या निर्माण झाल्या या परिस्थितीमुळे जननेच्या मनात असंतोष निर्माण झाला. सरकाराबद्दल तिरस्काराची भावना निर्माण झाली. थानून फॅसिझमची निर्मिती झाली.

अशा प्रकारे वरील कारणांशिवाय फॅसिझमच्या उदयाची इतर अनेक कारणे सांगता येतील. सरकार उदासीन झाले असल्यामुळे जनतेचा विश्वास उडाला. सरकारच्या चुकिमुळे आर्थिक परिणाम जनतेला आंगावे लागले. आर्थिक परिणामत, स्थिर व कार्यक्षम शासनाची आवश्यकता आसू लागली. याच्याच फायदा मुसोलिनिने घेवून इटालीचा हुकुमशाहा बनला.

फॉसिसमची वैशिष्ट्ये / तत्वे -

1] एक निश्चित सिद्धांताचा किंवा कार्यक्रमाचा अभाव -

फॉसिसममध्ये व्यक्तीवाद, साम्यवाद, मांडीवादाप्रमाणे एक निश्चित स्पष्ट सिद्धांत किंवा कार्यक्रम दिसून येत नाही. मुसोलिनी त्यावर विश्वास ठेवत नाही. फॉसिवादाचा आधार व्यवहार व वास्तविकता आहे. मुसोलिनी म्हणतो की, "माझा कार्यक्रम फक्त बोलण्याचा नाही तर काम करण्याचा आहे, इटालीयन जनतेचे कल्याण करणे हेच माझे ध्येय आहे. असे मुसोलिनीचे मत होते.

2] एकाधिकारशाही -

फॉसिसम ही एक एकाधिकार शाहीवर आधारलेली एक विचारप्रणाली आहे. एकच नेता, पक्ष, शब्द, शासन यावर फॉसिवाद विश्वास ठेवतो. सत्तेच्या विकेंद्रिकरणामुळे सत्तेच्या केंद्रीकरणावर विश्वास ठेवते. नेत्याजवळ शासन करण्यासाठी निरंकुश सत्ता असली पाहिजे. नेत्याला जनता विरोध करू नये. मुसोलिनी अशाच प्रकारचा नेता होता. तो शासनाचा व पक्षाचा नेता असल्यामुळे निरंकुश होता.

3] राज्याचे सर्वंकषवादी स्वरूप -

फॉसिसमचे राज्याचे स्वरूप सर्वंकषवादी आहे. राज्याला ते सर्व-त्रेक मानतात. हेगेलप्रमाणेच मुसोलिनीनेही राज्याचा विचार मांडला आहे. राज्याचा आधार शक्ती असून तो त्याला दैवी व नैतिक मानतो. व्यक्तीपेक्षा राज्याला महत्त्व देतो. व्यक्तीचा विकास राज्या शिवाय होऊ शकत नाही. तर राज्याच्या

नियंत्रणाखाली व आदेशानुसार व्यक्तीचा विकास होतो. राज्याचे हीत व्यक्तीच्या हितापेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण आहे. मुसोलिनी राज्याच्या संदर्भात असे म्हणतो की, "सर्व राज्यांतर्गत आहे, राज्याच्या बाहेर काही नाही, राज्याच्या विरुद्ध काही नाही, राज्यापलीकडे काही नाही."

4) राज्य साध्य व्यक्ती साधन -

मते राज्य साध्य असून व्यक्ती साधन आहे. राज्य व्यक्तीच्या कल्याण व विकासाची प्रयत्न करत असतो. व्यक्तींनी राज्याच्या आशांचे पालन करावे फॅसिवाद राज्य व व्यक्ती मध्ये राज्याला अधिक महत्त्व देतो. व्यक्तीच्या इच्छेपेक्षा राज्याची इच्छा महत्त्वाची असते. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रावर राज्याचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले आहे.

5) प्रथम शब्दवाद -

फॅसिझम हा प्रथम शब्दवादवर विश्वास ठेवतो. तो शब्द व राज्याला एकच मानतो. शब्द हे अंतिम सत्य आहे. स्वराज्याचे हित सर्व काही साध्य आहे. राज्य ही एक सजीव संघटना आहे. मुसोलिनीच्या मते, "शब्द एक अध्यात्मिक व नैतिक तत्व आहे. शब्दाच्या विरुद्ध कोणतेही कार्य करण्याचा अधिकार व्यक्तीला नाही. शब्दीय चेतना निर्माण करण्यासाठी भाषणे, शब्दीय आस्मियता सतत जागृत ठेवण्यासाठी मेळावे, शब्दाच्या वैभवाचे प्रदर्शन करण्यासाठी प्रदर्शने, शक्तीचे प्रदर्शन करण्यासाठी लष्करी संचालने यांच्यावर भर दिला जातो. शब्दाच्या आस्तित्वासाठी संघर्षावर भर देतात. मुसोलिनी असे म्हणतो की, इटालीने एकतर राज्य विस्तार केला पाहिजे किंवा

आत्मनाश्वास तरी सिध्द राहिले पाहिजे.

6] संघर्ष किंवा युध्दवादी धोरण -

मुसोलिनी नीन्हेच्या विचारांमुळे प्रभावित झाला असल्यामुळे तो असे म्हणतो की, संघर्षच मानवी सामाजिकाच्या प्रगतीचे मूळ तंत्र आहे. संघर्ष हा नैसर्गिक असून तो मानवी जीवनाचा आधार आहे. संघर्षातूनच राज्याचा विकास होतो. त्यामुळेच मुसोलिनीने माकूमक राष्ट्रवाद व लष्करीकरणावर भर दिला. संघर्षाच्या काळांमध्येच जनतेत प्रखर राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होते. फॅसिस्ट युध्दास्य राष्ट्रिय वरदान समजतात. युध्द किंवा संघर्ष नष्ट झाला तर मानव जात व जगच संपुष्टात येईल. युध्द हे स्वाभाविक आहे. मुसोलिनीच्या मते, "जसे स्त्रियांच्या जीवनामध्ये मातृत्वाला स्थान आहे, तसे पुरुषांच्या जीवनात युध्दाला आहे. शांतता राष्ट्राला उपयोगी ठरत नाही. व्यक्तीच्या मध्ये संघर्षाची वृत्ती जन्मजात असल्यामुळे युध्द अटव आहे.

7] साम्राज्यवादाचे समर्थन -

फॅसिस्टांनी मांतरराष्ट्रीय वादाऐवजी साम्राज्यवादाचे समर्थन केले आहे. साम्राज्यवादाला ते प्रतिष्ठा मानतात. साम्राज्यवादशिवाय इटालीचा विकास होऊ शकत नाही. स्वतः मुसोलिनी असे म्हणतो की, "साम्राज्यवाद जीवनाचा शाश्वत किंवा अपरिवर्तनशील नियम आहे. इटालीच्या विकासाचा, जीवनामरणाचा प्रश्न आहे. इटालीचा एक तर विस्तार झाला पाहिजे; किंवा ती नष्ट झाली पाहिजे. साम्राज्यवाद जीवनाची जुनी व कधीही न बदलणारी विधि आहे".

१७ धर्मसंस्थेचे समर्थन -

1921 पर्यंत मुसोलिनीच्या धर्मावर कोणताही प्रकाशा विश्वास नव्हता. चर्चच्या वर्चस्वाला धार्मिक व्यवस्थेला विरोध केला होता. नंतर इटालिनीन जनतेवर चर्च च्या पडलेला प्रभाव मुसोलिनीने पाहून चर्च व धर्मसंस्थेचे समर्थन केले. मुसोलिनीला वारले आपले फॅसिस्ट पक्ष प्रस्थापित करण्यासाठी चर्चला किंवा धर्मप्रमुखांना विरोध करून चालणार नाही. त्यामुळे धर्मसंस्थेला समर्थन करून आपले फॅसिस्ट पक्ष स्थापित केले. आणी त्यांना आपल्या पक्षात अनेकांना सदस्यत्व दिले. कॅथोलिक धर्माला राजधर्म म्हणून घोषित केले. शाळा, महाविद्यालयातून धार्मिक शिक्षण देण्यात येईल. थोडक्यात कॅथोलिक व फॅसिस्ट यांच्यात सलोख्याचे संबंध निर्माण झाले. असले तरी व्यावहारामध्ये चर्चवर फॅसिस्टांचे वर्चस्व होते.

१८ हिंसा व शक्तीचे समर्थन -

फॅसिस्ट हिंसा व शक्तीच्या सिद्धांताचे समर्थन करतात. सत्ता मिळविण्यासाठी चांगल्या वाईट गोष्टीचा विचार न करता बारीक त्या मार्गाचा अवलंब केला. नैतिकतेवर त्यांचा विश्वास नव्हता. सत्ता प्राप्तीसाठी शक्ती व हिंसेचा उपयोग करावा. स्वतः मुसोलिनीने हिंसेचा वापर केला होता. फॅसिस्टांनी वृत्तपत्रावर कडक निर्बंध घातला. मुसोलिनी असे म्हणतो की, "गेल्या अठ्ठ्याळीस तासात पध्दतशीरपणे हिंसेचा मुक्त वापर केला गेला, त्यातून आपणस अपेक्षित परिणाम प्राप्त झाला. जो परिणाम गेल्या अठ्ठ्याळीस वर्षांच्या भाषणांनी व प्रचाराने साध्य झाला नव्हता."

10] एक नेता, एक पक्ष याचे अर्थ -

एक राष्ट्र, एक नेता, एक पक्ष ही फॅसिझमची घोषणा होती. सर्वांचे कारवायांचे समर्थन फॅसिझमनी केले. राजकीय पक्षाचा नेता हाच राज्याचा प्रमुख असेल, राज्याची सत्ता त्याच व्यक्तीकडे असेल. राजकीय पक्ष राज्याचे मुख्य अंग असून इटालीतील राजकीय पक्ष म्हणजे फॅसिस्ट पक्ष होय. फॅसिस्ट पक्षा शिवाय दुसरा कोणताही पक्ष इटालीमध्ये अस्तित्वात नव्हता. पक्षाची सदस्य संख्या मर्यापित असून मुसोलिनीच्या आज्ञेचे पालन करावे लागते. राजकीय पक्षाचेच वर्चस्व होते. जेन्टाईलच्या मते, "Fascist party is the conscience of the state"

11] लोकशाहीला विरोध -

लोकशाहीला विरोध करून मुसोलिनी कुलीनंत्रावर विश्वास ठेवतो. स्वातंत्र्य, समता, बहुता, न्याय इ. तत्वांना तो विरोध करतो. आणि फक्त लोकशाही अत्यवधारिक, भ्रष्ट, अकार्यक्षम, भ्रष्टपणा, कात्पनिक असे सांगून त्यांनी लोकशाहीची दिंगल उडविलेली आहे. फॅसिस्टांच्या मते, "लोकशाही म्हणजे सडलेल्या मृतदेहाप्रमाणे असून, संसद बोलण्याचे दुकान आहे. लोकशाहीमध्ये सर्वसामान्य लोकांचा समावेश नसून, काही मूठबंद स्वार्थी लोकांचा त्यात समावेश होतो."

12] व्यक्तीस्वातंत्र्यास विरोध -

व्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधारस्तंभ धरक असला तरी फॅसिस्टांनी त्यास विरोध केला आहे. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राज्याच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. फॅसिस्ट पक्ष राज्य व्यक्तीच्या सर्व पैलूवर नियंत्रण ठेवते. फॅसिस्टांच्या मते स्वातंत्र्याचा अर्थ असा आहे, की, "राज्याच्या आज्ञेचे व

अनुशासनाचे पालन करणे होय." मुसोलिनीच्या मते "स्वातंत्र्य एक मृत शरीर आहे. मी त्याला धवळा मारत आहे. इटलीला व्यवस्था व अनुशासन अवश्यक आहे. स्वातंत्र्य नाही. कायदा आणि राज्य व्यक्ती स्वातंत्र्याची सर्वश्रेष्ठ आविष्कृती आहे."

13] समतेला विरोध -

हॅलोवेलच्या मते, "फॅसिझम व्यक्तीस्वातंत्र्य व समता यास विरोध करते. समते ऐवजी असमतेचा, विषमतेचा शिक्कार करून विषमता ही मानवी जीवनाचा आधार मानतात. समाजातील विषमता ही नैसर्गिक आहे. श्रीमंत, गरीब, उच्च - नीच हे भेद अपरिहार्य आहेत. स्त्रीपेक्षा पुरुष श्रेष्ठ, दुर्बलापेक्षा सर्वश्रेष्ठ सामान्यापेक्षा पक्षासदस्य श्रेष्ठ; पराजित राष्ट्रापेक्षा विजयी राष्ट्र श्रेष्ठ असे मत त्यांचे आहे."

14] समाजवाद व साम्यवादाला विरोध -

मुसोलिनीने समाजवादाला विरोध केलेला आहे. मार्क्सच्या वर्ग संघर्ष व इतिहासाची भौतिक मिमांसा यावर त्यांचा विश्वास नाही. मानवी जीवन आर्थिक दबावावर चालते हा विचार फॅसिझीना मान्य नाही. वर्ग संघर्षाऐवजी वर्ग सहयोग किंवा सहकार्याला अर दिला तसेच भौतिकवादाऐवजी आध्यात्मवादचे समर्थन केले.

ही राजकीय विचारप्रणाली फॅसिझम वरील तत्वावर आधारित असून मुसोलिनीने प्रत्यक्ष व्यावहारामध्ये या तत्वांचा अंगीकार केला. या तत्वांच्या आधारावर त्यांनी इटलीमध्ये राज्यकारभार केला.

15] इतर घटक -

फॅसिझमच्या वैशिष्ट्यांचा विचार करत असताना वरील प्रमाणे सांगण्यात आले- त्या वैशिष्ट्यांचे महत्त्व फॅसिझम या राजकीय विचार प्रणाली मध्ये अत्यंत महत्त्वाचे आहे. व याच्या व्यतीरिक्त खालील प्रमाणेही आपणा- श फॅसिझमच्या वैशिष्ट्यांचा विचार करता येईल.

- i) राज्याची सर्वेभ्यता
- ii) शांतता व अंतरराष्ट्रवादाचा विरोध
- iii) बुद्धीवाद व विवेकवादास विरोध
- iv) व्यक्तीवाद व ~~अ~~ उदारमतवादास विरोध
- v) लोकशाहीच्या तत्वाचा विरोध
- vi) राज्याचे सर्वंकषवादी स्वरूप.

इ. वैशिष्ट्यांच्या आधारे फॅसिवादाचा विचार केला जातो.

संघप्रधान राज्याची कल्पना -
(Corporate State)

संघप्रधान राज्यास एककेंद्री राज्य किंवा निगमनात्मक राज्य असेही संबोधले जाते. फॅसिझमचा आर्थिक व्यवस्थापन म्हणजे संघप्रधान राज्य होय. म्युसोलीनीच्या आर्थिक विचारावर फ्रान्समधील संघवादी आंदोलनाचा प्रभाव पडल्यामुळे त्यांनी फॅसिस्ट राज्याला संघराज्य असे म्हंटले आहे. फॅसिस्टांनी ही कल्पना कवी गॅंजि-एल व अन्सिओ यांच्यापासून स्वीकारली. आर्थिक बाबतीत फॅसिझमचा विचार लोकशाही समाजवाद, उपारमनवाद, व्यक्तीवाद या पेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. लोकशाहीमध्ये श्रमजीवनाचा तर समाजवादामध्ये कामगारांच्या हिताचा विचार केला जातो. मध्यम वर्गाचा (ग्राहक वर्ग) म्हणजेच शेतकरी, व्यापारी, डॉक्टर, वकील, शिक्षक, प्राध्यापक यांचा विचार केला जात नाही. परंतु फॅसिझमच्या संघप्रधान राज्यामध्ये श्रमजीवन कामगार यांच्या बरोबर मध्यम वर्गाच्या हिताचा ही विचार केला जातो. तसेच संघप्रधान राज्याचा अर्थ व्यवस्थेमध्ये भांडवलदार व श्रमिकांच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये श्रमव्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

फॅसिझमची अर्थव्यवस्था दोन बागांमध्ये विभाजित करता येते. व्यवसाय संघ Syndicates, संघादित संस्था Corporations प्रत्येक व्यवसायासाठी प्रत्येक निष्ठ्यामध्ये दोन मिडीकेट्स असतील. त्यामध्ये एकाचा शेरबंद व्यवसायाच्या मालकासोबत दुसऱ्याचा संबंध कामगारासोबत

असेल. या श्यानिक संघाचा संबंध राष्ट्रीय संघाशी व राष्ट्रीयसंघाचा संबंध महसंघाशी जोडण्यात आला आहे. त्यामध्ये शेती, उद्योग, व्यावसाय, वाणिज्य, बँकिंग, कामकार. या प्रत्येकाचा मालकाचा वेगळा व कामगारांचा वेगळा महसंघ स्थापन करण्यात येईल.

याशिवाय 5 फेब्रुवारी 1934 च्या कॉर्पोरेशन अक्टनुसार (Corporation Act) फॉर्मिड सरकारने प्रत्येक व्यवसायाशी संबंधित संघटित संस्थेची स्थापना केली. त्यांची संख्या 22 असून त्यामध्ये तीन प्रकारचे संस्थे होत. 1. मालक 2. मजूर 3. राज्याचे शासनचे प्रतिनिधी यामधील मालक व मजूरांचे प्रतिनिधी राज्याद्वारे नियुक्त केले जातील. व या संस्थेच्या कार्यावर सरकारचे नियंत्रण असेल. या 22 मंडळांमध्ये एक राष्ट्रीय परिषद किंवा केंद्रीय समितीची स्थापना केली जाईल. या परिषदेचा सभापती शासनाचा अध्यक्ष म्हणजेच स्वतः मुसोलीनी होता.

अशाप्रकारे इटलीच्या आर्थिक व्यवस्थेवर फॉर्मिड राज्याचे पूर्ण नियंत्रण प्रस्थापित झाले होते. एककेंद्री राज्याचा हा असा होता की, उत्पादनामध्ये वाढ करणे, उत्पादकास योग्य मोबदला, आंतर्गत स्पर्धा कमी करणे. समाज घटकातील परस्पर संबंध निश्चित करणे, औद्योगिक शांतता व आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे, मालक, मजूर व व्यावसायिक यांच्यामध्ये समन्वय प्रस्थापित करणे, वर्ग संघर्षाएवजी वर्ग समन्वय निर्माण करून राष्ट्रीय संपत्ती व सामर्थ्य वाढविणे, समाजिक शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणे इत्यादी.